

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КУРАЛ-ЖАБДЫКТАРГА БАЙЛАНЫШТУУ АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Макалада кыргыз тилиндеги курал-жабдыктарга байланыштуу айрым сөздөрдүн кыргыз тилинин сөздүк составынан орун алышы жана алардын лексика-семантикалык топтору, өзгөчөлүктөрү сыяктуу маселелер каралат.

Өзөктүү сөздөр: лексика, лексика-семантикалык өзгөчөлүк, сөздүк состав, сөздүн чыгыш теги.

Жалпы тил илиминде сөздөрдү жыйнап иликтөө жана изилдөө иштери Россияда XVIII кылымда башталган. Маселен, В.Бурнашевдин эки томдук терминологиялык сөздүгү, В.И.Далдын төрт томдук түшүндүрмө сөздүктөрү басылып чыккан. Ал эми топтолгон материалдарга лингвистикалык жактан иликтөө жүргүзүү өткөн кылымдын элүүнчү жана алтымышынчы жылдарына таандык (Толькоина, 1954; Литвинов, 1955; Косольский, 1951; Трубачев, 1963;). Андагы козголгон маселелер келечекте жалпы тил илиминин теориялык жана практикалык жактан өнүгүшүнө чоң таасир тийгизген.

Түрк тилдеринде лексикология маселеси боюнча биринчилерден болуп өзбек тилчиси С.Ибрагимовдун илимий эмгектерин белгилей кетсек болот (Ибраимов, 1949; 1950; 1959; 1961). Анын соңунан айрым түрк тилдериндеги лексикология маселесине байланыштуу бир нече эмгектер жарык көрдү (Маматов, 1955; Дадаханова, 1963; Баратов, 1971; Оторов, 1974; Рахимова, 1983 ж.б.). Кыргыз тил илиминде болсо кыйла эмгектер жазылып, диссертациялык иштер корголгон (Дүйшөналиева, 1969; Назаралиев, 1971; Биялиев, 1972; Юсупова, 1975; Абдувалиев, 1982; Усмамбетов, 2000). Атайын эмгектердеги жыйналган факты-материалдар жана лингвистикалык иликтөөлөр кыргыз тил илиминин теориялык жана практикалык жактан өнүгүшүнө чоң өбөлгө түздү. Бирок ошентсе да кеп болуп жаткан маселе боюнча тиешелүү сөздөрдү топтоо, тереңдетип иликтөөнү, тактоону талап кылган проблемалар да жок эмес.

Кыргыз эли өзүнүн далай кылымды карыткан тарыхында жашоо ыңгайына ылайык ар кыл кесипчиликте эмгектенип келгендиги маалым. Буга байланыштуу кыргыз тили элдик нукура сөздөргө да бай. Булардын ичинен кесипчиликтин бир тармагы болгон мал чарбачылыгына байланыштуу сөздөр өздөрүнүн байыркылыгы менен өзгөчө орунда турат. Алардын бөтөнчөлүгүн ачып берүү, кыргыз тилинин тарыхын тактоо, бул аркылуу жалпы эле тилдин өнүгүү мыйзам ченемин аныктоо өндүү орчундуу маселелерди терең жана ар тараптуу чечүү - азыркы мезгилдин талабы.

Ушул өнүгтө макалабызда мал чарбачылыгында курал катары керектелүүчү камчыга жана анын бөлүктөрүнө байланыштуу аталыштарынын лексика-семантикалык топторунан, өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурмакчыбыз.

Кыргыз элинин мал чарбачылыгында атты же башка унааны, малды чабууга, айдоого ылайыкталып өрүлгөн жана сапталган кайыш камчы болуп аталат: *Булуттай учкан тору айгыр, Бучкакка камчы салганы* (“Манас”). Кыргыз тилиндеги фразеологиялык түрмөктөрдүн өзөгүн түзгөн камчы сөзү: *камчыга алуу* – камчы менен сабап жазалоо, камчылап сабоо; *кызыл камчы* – аялын көп сабаган, күн көрсөтпөгөн; *камчыга ченеп бөлүү* – жоодо жеңилген душмандын мал мүлкүн жеңгендерге тең бөлүп берүү, олжону өйдө-ылдыйы жок кылып, так бөлүштүрүү, *Камчы салдырбаган* – кашандык кылбаган, жүрүшү ыкчам, өкүм (жылкыга карата), *Куу камчы* – көп урушкан, сабашкан, чыр-чатакты сүйгөн; *Чоң камчы* – тар адам, *Камчысын чабуу* – бирөөнүн кызыкчылыгын жактаган аракет кылуу, колдоо, *Камчыга сап болорлук* – ишке жарарлык, колунан бирдеме келерлик ж.б. болуп

кездешет. *Камчы* сөзү *кам* жана *чы* компоненттеринен туруп, баштапкы *кам* уңгусу байыркы түрк тилинде *гам* «сабоо, чабуу» маанисин берген [4, с. 485;]. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө да кыргыз тилиндегидей маанини берип, *ат камчы* - аттын камчысы болуп кездешет [8, с. 727]. Ошондой эле *камчы чачык* болуп да айтылат. Андан тышкары, *кылыч камчы* болуп татаал сөздүн тутумунда кездешип, «кылычтын кыны» маанисин берген [8, с. 727]. Мисалы: «*Ол маңа чачыг чырмашды*» - *Ал мага камчы токушту* [9, с. 333]. *Чачык* аталышы камчы өрүмүнүн ичке тасмаларына (өрүлбөгөн абалына) карата айтылган болушу ыктымал. Мындай камчылар азыр да турмушубузда *чачылуу камчы* болуп кездешет. Кыргыз тилинде камчынын **бөлүктөрүнө карай** төмөнкүдөй аталыштары бар: *сап//камчы сап* - камчынын колго кармалуучу жери. Байыркы түрк тилинде *сап* «ручка, рукоятка» [4, с. 485] болуп аталат. Кыргыз тилинде *сап* сөзү *бычактын сабы, күрөктүн сабы, кетмендин сабы* ж.б. болуп, башка сөздөр менен да айкалышып, жогорудагыдай эле мааниде колдонула берет. “Диванда” *сап* сөзүнөн *саплык* (*сап+лык*) - бычак [8, с. 537], *сибак* (*сап+ык*) - кол тегирмендин үстүңкү ташып айланткан (677) болуп кездешет. Кыргыз тилинде болсо *чабак* (*сап+ак*) – Арабанын дөңгөлөгү менен алкагын бириктирип туруучу таякчалар, *сапке//тяпка* (*сап+ке*) - көлөмү кичирээк келген кетмен (тяпка кылып орустар өздөрүнүн тилдик өзгөчөлөгүнө карата өздөштүрүп алышкан) [1, с. 73]; *Бүлдүргө//бүлдүрүк* – камчы колдон чыгып кетпөө үчүн колго илинүүчү кайыш боо: *Колдон тайып кетет деп, кош бүлдүргү тактырган* (фольк.). Кара калпак тилинде *бүлдирге*, башкыр тилинде болсо *бөлдөргө* болуп айтылат. Жогорудагы сөздөрдү К.Сейдакматов өзүнүн "Сөздүгүндө": "Түрк элдерине таандык, алтай элдерине өзгөрүлгөн формада кездешет" - деп белгилеп, " алгачкы уңгусу *билек* (адамдын чыканак менен колдун башына чейинки мүчө), <бигел <*бүгөл* <*бөгөл* болуп метатезаланып өзгөрүп кеткен. Ошондо байыркы түркчө *билектирик* формасында сакталбай калышы да өбөлгө болгон" - деп белгилейт [11, с. 70]. Биз бул ойго кошулабыз. *Бүлдүргө* сөзү кыргыз тилинде *бүчү - бүлдүргө* кош сөз тибинде да кездешет. Алгачкы *бүчү* жөнөкөй сөзү өзүнчө кийимге, жаздык, капка тагылуучу «боо, бүчүлүк» маанисинде да колдонулат [7, с. 130]. Эки жөнөкөй сөздүн аткарган кызматы бирдей, турпат жагынан да дал келет. Ошондо жыйынтыгында, колдон, билектен камчы чыгып кетпес үчүн кайыш боо *бүлдүргө* аталган дешке болот. Аякы *-га* мүчөсү, биринчиден буюм аты маанисин жасайт: *бөктөргө* – ээрдин аркасына канжыга менен бөктөрүп алма бөктөрүлө турган буюм, *канжыга* - буюмду байлап алуу же бөктөрүү үчүн ээрдин эки капталынын ары жагына тагылуучу боо, *токулга* - атка токула турган ээр, тердик, желдик ж.б. жалпы жыйындысы; *жасалга* - 1. Кооздоо, шаанилүү, иреттүү түргө келтирүү үчүн зарыл болгон буюмдар, ар кандай жабдуулар, 2. Салтанаттуу, шаанилүү түргө, тартипке келтирилген абал, көркөм, кооз түргө келтирилген көрүнүш маанилерин берет. Бул мүчө боюнча К.Сейдакматов төмөнкүдөй пикирин айтат: “Түрк тилдериндеги *жаса* этиши монгол тилинде да *заса* түрүндө келип, бул тилдерге орток. Монгол тилинде *заса* этишине зат атооч жасоочу *-л* мүчөсүн жалгоо менен жасалган *засал* сөзү кыргызча *жасалга* сөзүнүн маанисин берет. Мындай кубулуштар кыргыз тилинде да бар. Алсак, *болжо-болжол, жырга-жыргал, куура-куурал* деген учурларда этишке *-л* мүчөсү жалганып, зат атооч сөз жасалат. Ал эми *жасалга* деген учурда *-л* мүчөсүнүн уланышы менен чектелбестен, андан кийин *-га* мүчөсүн дагы кошууга туура келген. Натыйжада, *жасалга* сөзү *жаса* уңгусунан жана *-лга* мүчөсүнөн куралган өңдөнүп, ал кыргыз тилиндеги *табылга, токулга* деген учурда катышкан *-лга* мүчөсүнө окшош болуп калган. Чындыгында, *жасалга* сөзү *жаса-л-га* деген бөлүктөрдөн турат. Мындагы *-га* мүчөсү этиштен зат атооч жасоочу өзүнчө мүчө болуп эсептелет. Аны тутка (<тут-ка) «ручка» деген сөздөн даана байкоого болот. Ошондо *жасалга* сөзүндө этиштен зат атооч жасоочу *-л* жана *-га* мүчөлөрү катар кошулган деген тыянак келип чыгат.» - деп белгилейт [11, с. 133]; *Бүлдүркөн* - бүлдүргөнүн түйүлгөн жери [3, с. 210]. *Бүлдүркөн* сөзү көп маанилүү сөзгө кирет да, тике мааниде: "Жерге төшөлүп чыгуучу узун сабактуу чөптүн кара

кочкул түстөгү, быдырлуу тоголок жемиш" дегенди туюдураат. Камчынын түшкүнүнүн учун түйүп, түйүлгөн соң ашык учундагы кайышты чачы сымал тилип коёт. Бул түйүм кудум «быдырлуу, кара кочкул түстөгү тоголок келген өсүмдүккө», т.а., бүлдүркөнгө окшоп калат. Ушундан улам, *бүлдүркөн* сөзүнүн мааниси метафоралык негизинде **кеңип**, *бүлдүркөн* аталып калган; **Алакан // камчы алаканы//жаак** - камчынын өрүлгөн бөлүгүнүн сабына жалгап бекитиш үчүн ылайыкталган жазы кайыш. Көрүп тургандай, бул жерде *алакан* кыйыр мааниде колдонулду. Анын баштапкы мааниси "Колдун башынан салааларга чейинки ичке жазы жери" (<ал+а+кан чув.ал "рука") дегенди билдирет, мында-ган мүчөсү улангандыгы белгилүү болуп турат. Алгачкы чуваш тилиндеги *ал* сөзү түрк тилиндеги *кол*, монг. *хар* "рука" сөзү менен синонимдеш [5, с. 90]. Аяккы *жаак* сөзү да кыйыр маанидеги сөз. Анын тике мааниси «Адамдын же айбандын тиштери орногон астыңкы жана үстүңкү бет сөөктөрү» дегенди билдирет. Алакан байыртадан бери негизги жердеги ар кандай формадагы катталган кара булгаарыдан жасалат: *Кара жаак булдурсун*, *Кармай калып имерди* (фольк.). Ат жабдыктарынын ичинен *жаак* делип жүргөндүн жана тизгиндин ооздуктан башталган эки жак бөлүгү да аталат. М.: *Тизгиндин жаагын тетири жолго ие тартып, жаңылып кетти; Түшкүн* - камчынын өрүмү. Кыргыз тилинде камчынын учундагы бир нерсе түйүп өрүлгөн катуу түйүнү аталат [6, с. 63]: *Камчы учуна чок койгон түшкүнүнө карандын* ("Манас"). Бул сөз *түш* «жогорудан, тоодон ж.б. төмөн карай багыт алуу, ылдыйлоо» этиштик уңгуга жана этиштен атооч жасоочу *-кын* мүчөсүнүн уланышы менен жасалган. *Түзгүн* - камчынын өрүмү жанып кетпес үчүн учуна майда өрүлүп бекилген жери [3, с. 90]. *Түз* уңгусу – *тиз* («катарлаштырып, кырка-кырка кылып коюу, тизмектөө») этишинин өзгөргөн формасы. Экинчи бөлүгү *-гын* этиштен зат атооч жасоочу мүчө болуп саналат. *Түзгүн* сөзү менен *тизгин* (эки учу жүгөндүн төнөлдүрүгүнө байланып, минилген унаанын башын буруу, багыттоо же токтотуу үчүн колдонулуучу кайыш боо) сөзү түбү өзөктөш сөздөргө кирет. Ошондой эле кыргыз тилинде камчынын **түрлөрүнө жараша** аталыштары бар: *Булдурсун//элик сап камчы*. Бул сөз кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: "Эпостогу баатырлардын чоң камчысы" деп чечмеленет [6, с. 118]. Азыркы мезгилде: "Кыз-келиндерге арналган сабы эликтин шыйрагынан жасалган сыйда камчы" – деген өтмө мааниде колдонулат. Түндүк диалектиде *мырза камчы* [10, с. 701]. Бул камчынын *элик сап камчы* (сабы эликтин шыйрагынан жасалган камчы) деген синонимдешти да кездешет. *Булдурсун* сөзү - бул "жулкуу, булкуп алуу" этиштик негизден пайда болгон. Байыркы мезгилде булдурсун камчысы тарыхый жактан атты бастырууга пайдалануу менен гана чектелбестен, согуштук курал катары да керектелген: *Камчы учуна чок койгон түшкүнүнө караандын элиге ченеп ок койгон, кайкалаткан булдурсун* («Манас»). Ага *-дыр* байыркы сөз жасоочу мүчө уланган. Экинчи *элик сап камчы* сөзү эликтин шыйрагынан жасалгандыктан, метонимиялык жол менен ушундайча аталып калган, **Тикме камчы** - түшкүнү кайыштан шырылып тигилген камчы; **Шалдырак**- шалдырттаган, шалдыр-шалдыр эткен дабыш чыгаруучу балдардын оюнчук камчысы. *Шылдыр + ак* бөлүктөрүнөн турат. Жогорудагы камчынын түшкүнүнө ар кандай үн чыгаруучу темир-тезектерди илештирип коёт. Демек, ушундан биз бул сөздүн тууранды сөздөн пайда болгондугун көрүүгө болот; **Мырза камчы**- сабы мүйүздөн жасалган камчы. Кыргыз тилиндеги түндүк диалектиде *элик сап камчы* болуп кездешет [10, с. 437]; **Шапалак**– араба же кош айдаганда, мал айдаганда колдонуучу узун камчы. Кыргыз тилиндеги түштүк диалектиде *арабакеч* (эрэбәкеш) камчы болуп аталат [10, с. 23]. Бул камчы фольклордо *кара алакан камчы* болуп да кездешет. Шапалактын уңгусу (*шап*) тууранды сөздөн жасалган; **Сап камчы** - өгүз айдай турган узун чоң камчы; **Табылгы сап камчы**- сабы табылгыдан жасалган камчы. Баштапкы *табылгы* (сөңгөгү катуу келип, көбүнчө кызылтым түстө болуучу бадал өсүмдүгү) түгөйү тууралуу К.Сейдакматов: «Монгол тилинде *табылгана* жана *табылга* болуп варианттуу айтылып, табылгынын эки башка түрүн билдирет. Бул сөз байыркы түрк тилинде *табылгу* жана *табылку* варианттарында

айтылган. *Табылгы* сөзү *табыл* –гы бөлүктөрүнөн куралган. Анын *табыл* уңгусу азыркы кыргыз тилинде *тамылжы* "кызыл түстө болуу" этишинин уңгусун түзгөн *тамыл* сөзүнө тектеш жана тыбыштык өзгөрүүгө учураган» деп белгилейт [11, с. 211]. *Табылгы* өсүмдүгүнүн кызыл түстө экендиги барыбызга маалым. Бул бадалдуу өсүмдүк башка өсүмдүктөргө караганда катуу, бышыктыгы менен айырмалангандыктан, камчы сапка көп колдонулат.

Жыйынтыгында жогоруда камчыга, камчынын бөлүктөрүнө жана түрлөрүнө тиешелүү 13 сөз каралган болсо, анын ичинен *бүлдүркөн*, *жаак*, *түзгүн*, *түшкүн*, *тикме камчы* сыяктуу аталыштар дагы деле болсо кыргыз тилинин сөздүк корундарында ушул мезгилге чейин кирген эмес. Ушул сыктуу иликтөөлөр жана изилдөөлөр лексикалык жактан болобу, семантикалык жактан болобу, тилибиздин байышына көмөк көрсөтөрү бышык.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Быт колхозников киргизских селений Дархан и Чычкан.– М.: Изд. Акад. Наук СССР, 1958. - 323 с.
2. Акматалиев А.Уздар жана усталар.–Фрунзе: Адабият,1990. – 91 б. (201 б.)
3. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Б.: Шам, 2000. - 348 б.
4. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969. - 576 с.
5. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан.– Фрунзе: Мектеп, 1980. - 154 б.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). - Ф.: Мектеп, 1969. - 778 с.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). - Ф.: Мектеп, 1984. – 622 б.
8. Махмуд Кашгари «Түрк тилдеринин сөздүгү» [текст] \ Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, I т. – Бишкек, 2011. – 906 б.
9. Махмуд Кашгари «Түрк тилдеринин сөздүгү» [текст] \ Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, II т. – Бишкек, 2012. - 591 б.
10. Муканбаев Ж.Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү.– Фрунзе: Илим, 1972, 1 т. – 712б.
11. Сейдакматов К.Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү.– Фрунзе: Илим, 1988. – 332 б.